

Ma'ârifü'l-Kur'ân'da Rivâyet ve Dirâyet Uygulamaları

Mohammad Esmail AZIZISHCHI

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Ana Bilim Dalı, Kayseri, Türkiye, aziz.ishchi614@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0649-8415>

Erdoğan PAZARBAŞI

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Ana Bilim Dalı, Kayseri, Türkiye, erdoganp@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 22.02.2026

Kabul Tarihi: 31.03.2026

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı:

© Mohammad Esmail Azizishchi - Erdoğan Pazarbaşı | Creative Commons Attribution – Non-commercial 4.0 (Cc By Nc) International License

Öz

İlmî birikimi, geniş tedris faaliyeti ve telif ettiği farklı türden eserleri ile genelde Hint Alt Kıtası'nda özelde ise Pakistan'da kalıcı izler bırakmış olan Müfti Muhammed Şefî' Diyobendî (1897-1976) pek çok akademik çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmada, Urduca *Ma'ârifü'l-Kur'ân* adlı tefsiri ile bilinen müfessirin hayatı, tefsirin te'lif süreci, tefsirin kaynakları ve rivâyet-dirâyet yönleri konu edilecektir. Bunu sağlamak için alana dair yazılan Urduca, Farsça, Arapça ve Türkçe çalışmalar imkân dâhilinde araştırmaya dâhil edilerek bir objektivite sağlanmaya çalışılacaktır. Türkiye'de müellifin hayatına dair bazı çalışmalar olsa da *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın yazılış amacı, içeriği, metodu rivâyet ve dirâyet yönleri üzerine yapılmış müstakil akademik çalışmaların olmaması, bu araştırmayı daha anlamlı kılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, müfessirin rivâyete dayalı aktarımları ile aklî ve yorumlayıcı unsurlar arasında kurduğu ilişkiyi analiz etmek ve bu yaklaşımın klasik tefsir geleneği içerisindeki yerini belirlemektir. Araştırmada, nitel yöntemeye dayalı olarak başta tefsir metni olmak üzere, Hindistan, Pakistan ve Türkiye'deki ilmî çevrelerde üretilmiş kaynaklar düzenli ve bütüncül bir değerlendirmeye ele alınmıştır. İnceleme sonucunda, tefsirde rivâyetin temel açıklayıcı unsur olarak öne çıktığı, dirâyetin ise metni yorumlayıcı ve tamamlayıcı bir işlev üstlendiği tespit edilmiştir. Bu dengeli metodolojik yapısı, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın hem akademik çevrelerde hem de geniş okuyucu kitlesi nezdinde kabul görmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca eserin farklı dillere tercüme edilerek çeşitli coğrafyalarda yaygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Rivâyet, Dirâyet, Muhammed Şefî' Diyobendî, Ma'ârifü'l-Kur'ân.

Atf Bilgisi: Azizishchi, Mohammad Esmail- Pazarbaşı, Erdoğan. "Ma'ârifü'l-Kur'ân'da Rivâyet ve Dirâyet Uygulamaları". *Mersin İlahiyat Dergisi* 3 (2026), 60-83.

Applications of Rivâyah and Dirâyah in Ma'ârif al-Qur'ân

Mohammad Esmail AZIZISHCHI

PhD Student, Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Kayseri, Türkiye, aziz.ishchi614@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0649-8415>

Erdoğan PAZARBAŞI

Prof. Dr. Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Kayseri, Türkiye, erdoganp@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Research Article

History

Received: 22.02.2026

Accepted: 31.03.2026

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests:

The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Mohammad Esmail Azizishchi - Erdoğan Pazarbaşı | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

Mufti Muhammad Shafi' Deobandî (1897–1976), who left a lasting imprint on the Indian Subcontinent in general and on Pakistan in particular through his scholarly acumen, extensive pedagogical activities, and a wide range of authored works, has been the subject of numerous academic studies. This study examines the life of the exegete best known for his Urdu tafsir, *Ma'ârif al-Qur'ân*, along with the process of its composition, its sources, and its dimensions of rivâyah (transmission-based exegesis) and dirâyah (analytical reasoning). To this end, an effort is made to maintain objectivity by incorporating, to the extent possible, relevant scholarship produced in Urdu, Persian, Arabic, and Turkish. Although some studies in Türkiye address the author's life, the absence of independent academic works specifically devoted to the purpose, content, methodology, and the rivâyah and dirâyah dimensions of *Ma'ârif al-Qur'ân* renders this research particularly significant. The primary aim of the study is to analyze the relationship the exegete establishes between transmitted reports and rational, interpretive elements, and to determine the place of this approach within the classical tafsir tradition. Employing a qualitative methodology, the study draws primarily on the tafsir text itself, alongside sources produced in scholarly circles in India, Pakistan, and Türkiye, and evaluates them systematically and holistically. The analysis reveals that rivâyah functions as the principal explanatory framework in the tafsir, while dirâyah serves a complementary and interpretive role. This balanced methodological structure has contributed to the acceptance of *Ma'ârif al-Qur'ân* both within academic circles and among a broader readership, and has further facilitated its dissemination across diverse regions through translations into multiple languages.

Keywords: Tafsir, Rivâyah, Dirâyah, Muhammad Shafi' Deobandî, Ma'ârif al-Qur'an.

Cite as: Azizishchi, Mohammad Esmail- Pazarbaşı, Erdoğan. "Applications of Rivâyah and Dirâyah in Ma'ârif al-Qur'ân". *Mersin Theology Journal* 3 (2026), 60-83.

Ma'ârifü'l-Kur'ân'da Rivâyet ve Dirâyet Uygulamaları*

Giriş

Kur'ân, nüzûlünden itibaren anlamlandırma ve yorumlama çabaların odağında yer almıştır. Bu süreç, İslâm ilim geleneği içerisinde sistematik bir tefsir literatürünün teşekkülünü beraberinde getirmiştir. Farklı dönem ve coğrafyalarda ortaya çıkan tefsir faaliyetleri, müfessirlerin ilmî birikimleri ve metodolojik tercihleri doğrultusunda çeşitlenmiştir. Güney Asya tefsir geleneğinin temsilcilerinden Muhammed Şeffî Diyobendî, klasik ilim anlayışını modern dönemin yorum ihtiyacıyla telif eden yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Onun ilmî birikiminin en kapsamlı ürünü olan *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, çağdaş tefsir literatüründe mühim bir konuma haiz olduğu belirtilmiştir.

Pakistan'ın kuruluş süreciyle eş zamanlı olarak kaleme alınan *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, klasik tefsir mirası ile modern dönemin yorum ihtiyaçları arasında kurduğu denge sebebiyle özel bir önem taşımıştır. Eserin geniş bir coğrafyada kabul görülmesi ve sonraki zamanlarda İngilizce, Farsça, Bengalce ve Peştuca gibi dillere tercüme edilmesi, onun ilmî etkisini yaymıştır. Netice itibarıyla bu araştırma, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın rivâyet ve dirâyet merkezli yöntemini analiz ederek tefsir ilmine sunduğu katkıları ortaya koymayı ve alandaki literatüre nitelikli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Türkiye'de son yıllarda Hint Alt Kıtası'nın önde gelen ilim ve fikir adamlarının Kur'ân, tefsir, hadis vs. gibi alanlara sağladığı katkıları incelemeye yönelik araştırmalarda belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu ilgi, şahsiyet merkezli çalışmaların ötesine geçerek bölgedeki fikrî ve entelektüel hareketliliği ele alan akademik yayınların çoğalmasına zemin hazırlamıştır. Buna karşılık ele aldığımız çalışma üzerinde Afganistan, İran ve Türkiye gibi ülkelerde art arda sıralanabilecek sayıda çalışma bulunmamaktadır. Ancak Türkiye'de, müfessir ve söz konusu tefsiriyle ilgili olarak Abdülhamit Birişik *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* için kaleme aldığı maddede bu konuya değinmiştir.¹ Bunun haricinde başkaca kayda değer bir akademik çalışmanın bulunmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda bir makale boyutunda bu araştırma, literatürde yeterince ele alınmamış hususları sistematik biçimde inceleyerek ilgili boşluğu doldurmayı, alana özgün ve bütüncül bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Yapılan araştırmaların büyük bir kısmı o bölgedeki din âlimleri ve akademisyenler tarafından yürütülmüştür. Mevcut çalışmalar genellikle hem müfessir hem de tefsiri merkezli olup ağırlıklı olarak bölgedeki araştırmacılar tarafından yazılmıştır.

Muhammed Şeffî'nin tefsiri üzerine yazılmış bazı araştırmalar şunlardır: Semûlhak b. Abdüddeyyân, "Cühûdü'l-Müftî Muhammed Şeffî el-'Osmânî fî Tefsiri'l-Ḳur'âni'l-Kerim",² Muhammed Nedîm, "el-Cânibu'l-Hadîsî fî Ma'ârifü'l-Kur'ân li'l-Müftî Muhammed Şeffî"³ ve Sait Ahmed b. Qâdî Han, "el-Cânibü'l-Fıkhî fî Tefsiri Ma'ârifü'l-Kur'ân"⁴ (yüksek

* Bu çalışma, Mohammad Esmail AZIZISHCHI tarafından 2026 yılında "Muhammed Şeffî Diyûbendî ve Tefsiri Ma'ârifü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Metodu" adlı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

¹ Abdülhamit Birişik, "Muhammed Şeffî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

² Semûlhak b. Abdüddeyyân, "Cühûdü'l-Müftî Muhammed Şeffî el-'Osmânî fî Tefsiri'l-Ḳur'âni'l-Kerim" (Câmiatü'l-Âlemi'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Din: İslamâbâd, Yüksek Lisans, 1990).

³ Muhammed Nedîm, "el-Cânibu'l-Hadîsî fî Ma'ârifü'l-Kur'ân li'l-Müftî Muhammed Şeffî" (Câmiatü'l-Âlemi'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Din: İslamâbâd, Yüksek Lisans, 2011).

⁴ Sait Ahmed b. Qâdî Han, "el-Cânibü'l-Fıkhî fî Tefsiri Ma'ârifü'l-Kur'ân" (İslamâbâd: Uluslararası İslamî Üniversite, Yüksek Lisans, 2009).

lisans tezleri) ile Sûfî Muhammed İkbâl Küreyşî tarafından *Mesâilü Ma'ârifü'l-Kur'ân*⁵ gibi araştırmalar yapılmıştır. Bunlara ek olarak ise Müştâk Ahmed Çinyûtî tarafından hazırlanan *İşâriyyetü Ma'ârifü'l-Kur'ân*⁶ bir kitap muhtevası tanıtımı mahiyetinde olup Muhammed Takî Osmânî'nin danışmanlığında tamamlanmıştır. Zikrettiğimiz çalışmaların isimleri haricinde içeriklerine ulaşamamıştır. Pakistan kütüphanelerinde olması gereken bu eserlere ulaşmak için ayrı bir çaba gerekmektedir.

Muhammed Şeffî Diyobendî'nin hayatı ve ilmî yönü üzerine Habîbullah Han Rânâ, "Müftî Muhammed Şeffî Bi Haysiyyet-i Müfessir",⁷ (yüksek lisans tezi) ve Müddessir Ahmed, "Müftî Muhammed Şeffî ki Dînî ve Millî Hidmât",⁸ (doktora tezi) adıyla yapılmıştır. Ayrıca onun kurucusu olduğu Karaçi merkezli "*el-Belâğ*" adlı dergi, onun vefatının ardından kendisine nispeten "*el-Belâğ: Müftî-i A'zam Number*" başlığı altında bir özel sayı çıkarmıştır. Bunlarla birlikte bahse konu olan *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'nin mukaddimesindeki otobiyografi kısmı dışında müfessirin oğulları, Muhammed Takî Osmânî'nin *Meyrey Vâlid-Meyrey Şeyh*⁹ ve Muhammed Refî' Osmânî'nin *Hayât-ı Müftî-i A'zam*¹⁰ isimli eserleri, müfessirin şahsî hayatına dair önemli bilgiler içermektedir.

Elimizdeki makalede ise müfessir ve eseri ile ilgili konuların büyük bir kısmı elektronik ortamda ulaşılan onlarca çalışma incelenerek ve bu eserlerdeki düşünceler irdelenerek aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak buna rağmen bazı eserlerin tamamına ya da ilk baskılarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Yine de bu çalışmanın Hint Alt Kıtası'nda yaşayan Muhammed Şeffî Diyobendî ve benzeri müfessirlerin eserleri üzerine yeni bir hareket getireceği ve yeni konuları gündeme taşıyacağı ümit edilmektedir.

1. Muhammed Şeffî Diyobendî'nin Biyografisi

Muhammed Şeffî, 24 Ocak 1897 (20 Şaban 1314) tarihinde¹¹ Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinin Sehârenpûr şehrine bağlı İslâmî ilimlerin merkezi olan Diyobend kasabasında doğmuştur.¹² Babası Muhammed Yâsîn (1865-1936) ona Muhammed Mûbîn adını vermeyi düşünmüş ancak şeyhi Reşîd Ahmed Gengûhî'nin (1829-1905) tavsiyesi üzerine ismi Muhammed Şeffî olarak belirlenmiştir¹³ ve bahse konu tefsirinde de bu isimle anılmıştır.¹⁴ Dönemin ilim ve irfân beşiği olan Diyobend'de büyümüş ve

⁵ Sûfî Muhammed İkbâl Küreyşî, *Mesâilü Ma'ârifü'l-Kur'ân* (Karaçi: Mektebet-ü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2005).

⁶ Müştâk Ahmed Çinyûtî, *İşâriyyetü Ma'ârifü'l-Kur'ân* (Karaçi: Mektebetü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2008).

⁷ Habîbullah Han Rânâ, "Müftî Muhammed Şeffî Bi Haysiyyet-i Müfessir" (Câmia Pencâb: İdâre-i Ulûm-i İslâmiyye, Yüksek Lisans, 1983).

⁸ Ahmed Müddessir, "Müftî Muhammed Şeffî ki Dînî ve Millî Hidmât" (Pencap: Pencap Üniversitesi, Doktora, 1993).

⁹ Muhammed Takî Osmanî, *Meyrey Vâlid-Meyrey Şeyh* (Karaçi: Mektebetü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2009).

¹⁰ Muhammed Refî' Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam* (Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif, 2005).

¹¹ Muhammed Şeffî Diyobendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Takî Osmanî (Karaçi: İdârâtu'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, 1418), 3/1; Muhammed Şeffî Diyobendî, *el-İzdiyâdü's-Senî ale'l-Yâni'l-Cenî*, thk. Muhammed Said Hüseyinî (Lübnân Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 6.

¹² Muhammed Şeffî Diyobendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn* (Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2001), 2/54; Muhammed Buhârî Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam Pâkistân key Meşhur Hülefâ ve Telâmizühü* (Karaçi: Mektebet-ü Dârülulûm-i Karaçi, 1431), 29; Birışık, "Muhammed Şeffî", 30/573; Diyobendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/1.

¹³ M. Refî' Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 16-24.

¹⁴ Muhammed Şeffî Diyobendî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Yusuf Hüseyinpûr (İran: İntişârat-ı Şeyhü'l-İslam Ahmet Câm, 1987), 1/59.

çocukluğundan itibaren Dârülulûm-i Diyobend'de¹⁵ uzman âlimlerden ilim tahsil etmiş ve âriflerin sohbetlerine katılmıştır.¹⁶

Dârülulûm-i Diyobend çevresinde büyüyen Muhammed Şefî, bu medresede müderris olan babasının yönlendirmesiyle küçük yaşta Kur'ân dersleri almıştır. Sonra da babasından dil eğitimi, amcası Manzur Ahmed'den temel bilim dersleri görmüştür. 1907'de Dârülulûm'un Arapça bölümüne kaydolmuştur. Ders-i Nizâmî¹⁷ usulüne göre Dârülulûm'dan mezun olmuştur.¹⁸ İleri düzey klasik metinleri tamamladıktan sonra babasıyla birlikte Eşref Ali Tânevî'ye (1863-1943) danışarak eski ve yeni felsefe eserlerini okumuştur. 1918 yılında geriye kalan birkaç tane önemli kitap olan *Tefsiru Kâdî Beyzâvî*, *Mîrzâhit* ve *Ümür-i 'Âmme* adlı eserleri okumuştur. Aynı zamanda hocaları kendisini birkaç tane kitabı tedris etmekle görevlendirmiştir. Dolayısıyla bu sene müfessirin hem talebe hem de müderrislik yılı olarak belirtilmiştir.¹⁹

Soylarının Hz. Osman'a dayanması nedeniyle ailenin birçoğu "Osmânî" lakabını kullanmışlardır.²⁰ Bu ailenin soy ağacına bakıldığında hem Osmânî hem de Miyâncî²¹ lakaplarının kullanıldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca müfessirin "Diyobendî" nisbesini kullanma sebebi Diyobend kasabasında doğması veya tercih edilen başka bir görüşe göre Dârülulûm-i Diyobend'den mezun olmasıdır.²²

20. yüzyıldaki bazı âlimler Muhammed Şefî' Diyobendî'ye "Fakihü'n-nefs" unvanını vermişlerdir. Zira onun müfessir olmasıyla birlikte fihhın tartışmalı meselelerinde müctehid derecesine ulaşmış olması, yeni çıkmış fihhi meseleleri uzmanca ve kolayca âyet ve sünnet çerçevesine uygun bir şekilde zevk-i selim ile izah ettiği eserlerinde gözlemlenmiştir.²³ Ayrıca Dârülulûm-i Diyobend'de fetva işleriyle ilgilenmesi özellikle de

¹⁵ Dârülulûm-i Diyobend, Hint Alt Kitası'nda İngiliz hâkimiyeti döneminde en güçlü ilmî merkez olarak ortaya çıkmıştır. 1866'da Diyobend'de bir grup ulemâ tarafından kurulduktan kısa süre sonra kapsamlı bir eğitim kurumu hâline gelmiştir. Kuruluşuna Muhammed Kâsım Nânevî öncülük etmiştir. İlk kurucular ve meşveret heyetinde ise Muhammed Kâsım Nânevî'nin yanı sıra Reşîd Ahmed Gengûhî Zülfikâr Ali, Muhammed Ya'kûb Nânevî ve Fazlurrahman gibi önde gelen isimler yer almıştır. Bkz. Abdülhamit Birişik, *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 170; Seyyid Mahbub Rızvî, *Tarih-i Dârülulûm-i Diyobend* (Yüpî: İdâre-i İhtimâm Dârülulûm-i Diyobend, 1992), 129-130.

¹⁶ Hâmed Eşref Hamdânî, *Müfti Muhammed Şefî Şâ'iren Arabiyyen* (Karaçi: Câmî'a Pancâp, ty.), 24.

¹⁷ Ders-i Nizâmî: Molla Kutbiddin 1693 yılında "Dârülulûm-i Firengî Mahal"i kurmuştur. Molla Kutbiddin'in oğlu Molla Nizâmeddin, bu kurum için bir ders müfredatı hazırlamıştır. Hint Alt Kitası'ndaki medreselerde söz konusu müfredat uzun yıllar boyunca "Ders-i Nizâmî" adıyla uygulanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Abdülhamit Birişik, "Medrese: Hint Alt Kitası'nda Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/334; Azmi Özcan, "Dârülulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553-554.

¹⁸ Diyobendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 6-7; Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam Pâkistân*, 29.

¹⁹ Muhammed Şefî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/160.

²⁰ Birişik, "Muhammed Şefî", 30/573.

²¹ "Miyâncî" lakabını şu şekilde almıştır: Herkesin bildiği gibi köy ve kasabaların mekteplerinde Kur'ân yüzünden bitirildikten sonra çocukların daha başarılı olmaları için temel olarak Urduca, Farsça ve matematik gibi dersler öğretilir, sonra da çocuklar resmi okullara gönderilir. Müfessirin ailesi medrese ile resmi okul arasındaki temel eğitimi çocuklara öğrettikleri için kendilerine ara bulucu bir lakap verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. M. Refî' Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 17; Muhammed Refî' Osmanî, *Fetâvâ-yı Dârülulûm-i Karaçi-İmdâdü's-Sâilîn* (Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif Karaçi, 2010), 1/49.

²² Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2016), 32; Birişik, *Hind Altkitası Düşünce*, 170.

²³ Nedvî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 39; Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Dîn ve Seria't key Bünyâdîn oar Fikhî Usul ve Zâbete* (Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2015), 23-29; Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Tuhfatü'l-Müftî* (Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2013), 13.

Pakistan'ın kuruluşundan sonra, devletin fihhi meselelerinde danışmanlık yapması sebebiyle kendisine "Müftî-i A'zam Pâkistân" lakabı verilmiştir.²⁴

Muhammed Şeffî, 1968'den itibaren sağlık sorunları yaşamış; 1973'te geçirdiği kalp krizi sonrası felç geçirerek bir süre tedavi görmüştür.²⁵ 6 Ekim 1976'da (11 Şevval 1396) vefat eden müfessir, kalabalık bir cemaatin katıldığı cenaze merasiminin ardından Dârülulûm-i Karaçi'nin mezarlığına defnedilmiştir.²⁶

2. Ma'ârifü'l-Kur'ân'ın Te'lif Süreci

Ma'ârifü'l-Kur'ân'ın temel hedefi, selef-i sâlihînin ve klasik müfessirlerin tefsirlerinde yer alan birikimi çağdaş okuyucunun anlayabileceği sade ve akıcı bir üslupla sunmaktır. Müfessir, hayatının son dönemini bu eserin telifine ayırarak klasik tefsirlerdeki teknik ve ağır anlatımı daha anlaşılır hâle getirmeyi amaçlamış, ayrıntılı tarihsel tartışmalar yerine çağın meselelerine yönelmiştir. Bu yönüyle eser, geleneksel tefsir mirasını korurken Müslümanların güncel ihtiyaçlarına hitap eden pratik ve anlaşılır bir yorum çerçevesi ortaya koymuştur.²⁷

Tefsirin teşekkül süreci, müfessirin Pakitan'da "Radyo Pakistan" ismiyle tanınan bir Radyo programında irad ettiği Kur'ân derslerine dayanmaktadır. Nitekim 1954-1965 yılları arasında düzenli olarak sürdürülen bu dersler, zamanla sistematik bir bütünlük kazanarak İbrâhîm sûresinin sonuna kadar ulaşmış ve böylece tefsirin temelini teşkil etmiştir. Gelen talep üzerine müellif tefsir derslerini kitaplaştırmaya yönelmiş ve Fâtiha sûresinin tefsiriyle çalışmasına başlamıştır. Ancak Bakara sûresinin tefsirine başladığı sırada artan meşguliyetleri ve sağlık sorunları nedeniyle tefsir işine bir süre ara vermek zorunda kalmıştır.²⁸

Bu süreçte Muhammed Şeffî, ağır sağlık sorunlarıyla mücadele etmesine rağmen tefsir çalışmalarını sürdürmüş ve 1968'de Bakara sûresinin tefsirini tamamlayarak yayımlamıştır. Siyasî ve toplumsal faaliyetler nedeniyle kısa süreli kesintiler yaşansa da 1970 yılı kadar tefsirin önemli bir kısmını gözden geçirip Kur'ân'ın yarısının tefsirini bitirmiştir. İleri yaşı ve sağlık problemleri sebebiyle tefsir çalışmasını tamamlayamayacağı endişesine kapılan müfessir, aynı yıl Furkân sûresinden 19. cüzün sonuna kadar tefsir işini sürdürerek Kur'ân'ın dört menzilin²⁹ tefsirini tamamlamıştır. Hastalık ve sıkıntılardan dolayı kalan beşinci ve altıncı menzillerin tefsiri ise *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde Arapça olarak yazması sebebiyle, daha sonra tefsir âlimleri tarafından Urduca'ya çevrilerek *Ma'ârifü'l-Kur'ân* 'a eklenmesi ümidiyle yedinci menzilin tefsirine başlamıştır.³⁰

Aynı yıl yedinci menzilin tefsirini tamamlayan Muhammed Şeffî, ardından Şuarâ sûresinden Hucurât sûresine kadar olan kısımların tefsirine yönelmiştir. Ayrıca çalışmayı hızlandırmak için Sâd, Sâffât ve Zuhruf sûrelerinin tefsirini oğlu Muhammed Takî'ye devretmiş, onun bu görevi bitirmesinin ardından ilgili sûreleri gözden geçirerek diğer sûrelerin tefsirine devam etmiştir. 1972'de geçirdiği ani felce rağmen yeniden okuma ve

²⁴ Birişik, "Muhammed Şeffî", 30/573; Diyobendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 6.

²⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/68-69.

²⁶ Diyobendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/16; Diyobendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 13.

²⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/mukaddime, d; 1/69-70.

²⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/65-66.

²⁹ Menzil: Kur'ân'ın (1/7) yedide biri demektir. Çağımızda Hint Alt Kitası'nda istifade olan Mushaflarda, otuz cüzün yanı sıra yedi menzil şeklinde bir diğer taksim de kullanılmaktadır. Hint Alt Kitası Mushaflarında yaygın olan 7 Menzil şu şekilde ifade edilmektedir: 1. Menzil: Fâtiha sûresinden Nisâ sûresine, 2. Menzil: Mâide sûresinden Tevbe sûresine, 3. Menzil: Yûnus sûresinden Nahl sûresine, 4. Menzil: İsrâ sûresinden Furkân sûresine, 5. Menzil: Şuarâ sûresinden Yâsîn sûresine, 6. Menzil: Sâffât sûresinden Hucurât sûresine ve 7. Menzil: Kaf sûresinden Nâs sûresine kadardır.

³⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/67-68.

yazma imkânı bularak Sâd, Sâffât ve Zuhruf sûreleri dışında Kur'ân'ın tamamının tefsirini bizzat tamamlamıştır. Böylece 77 yaşında, 28 Eylül 1972 tarihinde yaklaşık yedi bin sayfalık *Ma'ârifü'l-Kur'ân* adlı tefsirini tamamlamıştır.³¹

Muhammed Şefî'nin *İmdâdü'l-Müftiyyîn* adlı eserinde kaydettiğine göre *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın Urduca orijinal nüshası, sekiz ciltten oluşmaktadır. Eserin ciltleri sûre tertibine göre düzenlenmiş olup 1. cilt Fâtîha'dan Bakara'nın sonuna, 2. cilt Âl-i İmrân'dan Nisâ'nın sonuna, 3. cilt Mâide'den En'âm'ın sonuna, 4. cilt A'râf'tan Hûd'un sonuna, 5. cilt Yûsuf'tan Kehf'in sonuna, 6. cilt Meryem'den Rûm'un sonuna, 7. cilt Lokman'dan Hucurât'ın sonuna ve 8. Cilt ise Kâf'tan Nâs'ın sonuna kadar olan sûreleri ihtiva etmektedir.³²

3. *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın Çevirileri

Muhammed Şefî'nin *Ma'ârifü'l-Kur'ân* adlı tefsiri Farsça, Bengalce, Peştuca ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir. İran'daki Ehl-i sünnet âlimleri fıkıh ve diğer İslamî ilimlerde zengin bir literatür ortaya koymuşlardır. Ancak Kur'ân-ı Kerim-i alıcı ve herkesin anlayabileceği bir dille ele alan bir tefsir veya tercüme geleneği oluşturamamışlardır. Bu eksikliği gidermeyi amaçlayan Muhammed Yusuf Hüseyinpûr (1930/2017), çeşitli güçlüklerine rağmen Diyobendî'nin *Ma'ârifü'l-Kur'ân* adlı tefsirini Urduca'dan Farsça'ya tercüme etmeye karar vermiş ve meşhur kaide “مَا لَا يَذْرُكُ كُلُّهُ لَا يَتْرُكُ كُلُّهُ” (*Hepsi elde edilemeyen şeyin, bütünü de terk edilmez*) gereği tercüme çalışmasına başlamıştır. Yaklaşık sekiz yıl süren bu süreçte Farsça ve Beluçça el yazmaları hazırlayan Hüseyinpûr, metni güncel ve fasih Farsça'ya yaklaştırmak için Abdülkerim Hakîkî Nîyâ, Muhammed Alî Netûzehî, Muhammed Enver Rîgî ve Mevlavî Abdürrahim'den destek almıştır. Hüseyinpûr, tefsiri Urdu dilinden Farsça'ya çevirirken müfessirin tefsir özetine ellinden geldiği kadar riâyet etmiştir. Fakat harfiyen yapılan çeviri uygun olmadığı için müfessirin yazma üslubuna uymadığını ibraz etmiştir.³³

Muhiuddin Hân (1935/2016), Bangladeşli gazeteci, yazar ve İslam düşünürü olup Bengalce'de siyer edebiyatının öncü isimlerinden biri ve aylık Medine Dergisinin editörüdür. 19 Nisan 1935'te Kişoreganj'ın Chhaychir köyünde doğan Hân, Diyobendî usulü medreselerde aldığı eğitimin ardından Bengal dilinde İslamî ilimlerin yaygınlaşmasına önemli katkılar sağlamış, tercüme ve te'lif olmak üzere 105'ten fazla eser kaleme almıştır. Bu çalışmalar arasında Muhammed Şefî'nin *Ma'ârifü'l-Kur'ân* adlı eserini, on cilt hâlinde gerçekleştirdiği Bengalce tercümeleri arasında dikkat çekmektedir. Ayrıca *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın Kral Fahd Vakfı desteğiyle hazırlanan muhtasar bir baskısı 1993 yılında yayımlanarak ücretsiz bir şekilde dağıtılmıştır. Muhiuddin Hân uzun süren bir hastalığın ardından 25 Haziran 2016'da vefat etmiştir.³⁴

Peştuca dilinde Kur'ân'ın öğretilerini yayma amacıyla çeşitli tercüme ve tefsir çalışmaları yapılmıştır. Onlardan Abdülhak Dârmangovî'nin *Kur'ân Tercümesi*, Muhammed İdrîs'in *Kur'ân Tefsiri ve Haşiyesi*, Afganistan ulemâ Cemaati tarafından hazırlanan *Tefsiru Kâbilî* ile Şeyhü'l-Hind'in *Kur'ân Tercümesi* ve Şebbîr Ahmed Osmanî'nin haşiyeleri bu alanda öne çıkan eserler kapsamındadır. Mevcut çalışmalara

³¹ Birişik, “Muhammed Şefî”, 30/573; Muhammed Şefî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/68-69.

³² Diyobendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/84.

³³ Muhammed Şefî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/mukaddime, d-h-v.

³⁴ Mizanur Rahman, “An Evaluation of The Translations of The Holy Qur'an in Bengali in the Bangladesh Period”, *CenRaPS Journal of Social Sciences* 4/1 (03 Nisan 2022), 18-39; QOWMIPEDIA, “মাওলানা মুহুউদ্দীন খান রহ. এর বর্ণনা জীবন (Mevlana Muhiuddin Han'ın Renkli Hayatı)”, *QOWMIPEDIA* (blog) (Erişim 18 Şubat 2026); QOWMIPEDIA, “মাওলানা মুহুউদ্দীন খান রহ. এর বর্ণনা জীবন (Mevlana Muhiuddin Han'ın Vefatı)”, *QOWMIPEDIA* (blog) (Erişim 18 Şubat 2026).

rağmen hem tefsir ilimlerini hem de Kur'ân'dan istinbat edilen fikhî hükümleri sade ve bütüncül biçimde ele alan bir tefsire duyulan ihtiyaç doğrultusunda, Tâc Company yöneticisi Muhammed Dîn Hâb'ın teklifiyle Peşaver Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Muhammed Mübarek, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ı Peştuca'ya çevirmiştir.³⁵

Tefsir, Mevlânâ Muhammed Hasan Askerî, Mevlânâ Muhammed Şemîm, Mevlânâ Muhammed Veli Razî, Muhammed İşret Hüseyin ve Mevlânâ Halil Azîz'den oluşan bir heyet tarafından Muhammed Takî Osmânî'nin rehberliği ve danışmanlığı altında Urduca'dan İngilizce'ye sekiz cilt halinde çevrilip yayınlanmıştır.³⁶

4. *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın Kaynakları

Diyobendî'nin söz konusu tefsiri telif ederken geniş ve çok katmanlı bir ilmî birikime dayandığı anlaşılmaktadır. Müfessir, klasik tefsir kaynaklarının yanı sıra diğer İslâmî ilimlere ait eserlerden de sistemli biçimde yararlanmıştır. Ancak bu çalışmada yalnızca onun en çok başvurduğu temel tefsir kaynaklarına kısaca değinilecektir.

Müfessirin en çok başvurduğu rivâyet kaynakları arasında şunlar yer almıştır: Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *et-Tefsirü'l-Kebîr*'i,³⁷ Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*'ı,³⁸ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsiru İbn Kesîr*'i³⁹ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr*'u gibi eserlerdir.⁴⁰

Diyobendî'nin en fazla istifade ettiği dirâyet tefsirleri ise şunlardır: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı,⁴¹ İsfahânî'nin (ö. V./XI) *el-Müfredât*'ı,⁴² Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mefâtihu'l-Gayb*'ı⁴³ ve Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsirlerdir. Bu eserlerden, özellikle dil ve belâgat ile Arap şiiri ekseninde anlamlandırma ve kelime çözümlenmelerinde başlıca kaynaklar olarak yararlanmıştır.⁴⁴

Müfessirin işârî yorumlarla ilgili en çok şu kaynakları istifade etmiştir: Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ı,⁴⁵ Pânîpetî'nin (ö. 1225/1810) *Tefsirü'l-Mazharî'si*,⁴⁶ Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî'si*⁴⁷ ve Tânevî'nin *Beyânü'l-Kur'ân*'ı adlı eserlerdir.⁴⁸

Ahkâm âyetlerinin tefsirinde ise Cassâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı,⁴⁹ İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı⁵⁰ ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi*'i⁵¹

³⁵ Muhammed Şeffî Diyobendî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Mübarek (Peşaver Mahalle-i Cangî Kıssa Hânî: Tâc Kitâbhâne, 1984), 1/3-4. Bu çalışmada yazarın tefsirinin Urduca aslından değil Peştuca çevirisinden yararlanılmıştır.

³⁶ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 3/12; Diyobendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 11.

³⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/91.

³⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/225-427.

³⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/123-124-129-408-427.

⁴⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 9/121-213-272.

⁴¹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/94-253.

⁴² Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/100; 8/4; 9/167-345-501-536.

⁴³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/91; 9/226.

⁴⁴ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/220-248; 2/4-37-415; 9/11-133-145-170-241-563.

⁴⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/98-164-209-225-228.

⁴⁶ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 2/124-161-181-235-315-327.

⁴⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/240-279-367; 2/121-147-253-297-363-385; 9/19-99-106-121-184-253-285-296-316-324-486.

⁴⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/244-353; 2/235-266-277-335-339-380; 8/9; 9/119-120-198-273-317-348-477-572-586.

⁴⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/110-418; 2/25-31-67-87-117-124-132-161-180-235-442; 8/9; 9/435-513-514.

⁵⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/125-414; 2/355-442-443.

⁵¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah Türkî (Lübnan-Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 2006), 1/9.

adıyla bilinen eserlere çokça müracaat etmiştir.⁵² Netice itibarıyla, zikredilen tefsirlerin dışında da çeşitli kaynaklara başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kaynakların tamamının ayrıntılı biçimde sıralanması, çalışmanın amacı ve kapsamı bakımından gerekli görülmediğinden, burada hadis “Sahih, sünen, mu’cem, müsned ve hadis şerhleri”⁵³ fıkıh “Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî”,⁵⁴ fetâvâ,⁵⁵ kelimeler,⁵⁶ siyer-tarih⁵⁷ ve lügat⁵⁸ kaynakları başta olmak üzere birçok kaynaktan faydalandığı tespit edilmiştir.

5. Ma’ârifü’l-Kur’ân’ın Metodu

Tanıtılmaya çalıştığımız söz konusu eserin ulaşılabilen ikinci baskısı dikkate alındığında Muhammed Şeffî, Fâtiha sûresinin tefsirini ele almadan önce tefsir usulü ve Ulûmü’l-Kur’ân konularıyla ilgili kısa bir mukaddime kaleme almayı hedeflemiştir. Ancak sağlık sorunları nedeniyle bu görevi oğlu Muhammed Takî’ye bırakmıştır. Onun yazmaya başladığı mukaddime, kapsamının genişliği sebebiyle Ulûmü’l-Kur’ân kapsamında müstakil bir eser hüviyeti kazanmıştır. Bu nedenle tefsirin mukaddimesinde konular özetle sunulmuş, ayrıntılı bilgi için ilgili müstakil esere başvurulması tavsiye edilmiştir.⁵⁹

Muhammed Şeffî, Fâtiha sûresinin tefsirine başlarken sûrenin isimleri ve faziletinden söz etmiştir. Peşinden, Besmele’nin tüm ulemâ ve mezhep imamları nezdinde Neml sûresinin 30. âyetinin bir parçası olduğunu ve Tevbe sûresi dışında bütün sûrelerin başında yer aldığını belirtmiştir. Fakat Besmele’nin Fâtiha ve diğer sûrelerden bir cüz olup olmadığı konusunda müçtehitler arasında görüş ayrılıkları bulunduğunu ifade ederek yalnızca İmam Ebû Hanife’nin görüşünü aktarmıştır: “Besmele, Neml sûresi dışında hiçbir sûreden cüz değildir ve sûrelerin arasını ayırmak için müstakil bir âyet olarak indirilmiştir.”⁶⁰

Ayrıca, Besmele’nin sarfî, nahvî ve fikhî yönleriyle ilgili görüş ayrılıklarını açıklayarak değerlendirmiştir.⁶¹ Diğer sûreleri tefsir ederken ise genellikle sûrelerin isimlerinden,⁶²

⁵² Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 1/113-123-125-128-145-245-263-277-367; 2/5-45-67-154-161-209-287-337-377-408-477; 9/14-26-88-91-140-158-216-250-266-281-310-378-488-561.

⁵³ Kütüb-i sitte kaynaklar: Buhârî’nin *el-Câmiü’s-Sahîh*’i, Müslim’in *el-Câmiü’s-Sahîh*’i, Ebû Dâvûd’un *es-Sünen*’i, Nesâî’nin *es-Sünen*’i, Tirmizî’nin *es-Sünen*’i, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’i gibidir.

Müstedrek, mu’cem ve müsned kaynaklar: Hâkim en-Nisâbü’rî’nin *el-Müstedrek*’i, Taberânî’nin *Mü’cemü’l-Kebîr*’i, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i, Dârimî’nin *el-Müsned*’i ve Bezzâr’ın *Müsned*’i gibidir. Hadis şerhleri: İbn Hacer Askalânî’nin *Fethü’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî’si*, Bedreddin Aynî’nin *Umdetü’l-Kârî fi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî’si*, Enver Şâh Keşmîrî’nin *Feyzü’l-Bârî ‘alâ Sahîhi’l-Buhârî’si* ve Şebbîr Ahmed Osmânî’nin *Fethu’l-Mülhim bi Şerhi Sahîhi’l-İmam Müslim*’i gibi hadis kitapların şerhleridir.

⁵⁴ Hanefî fikhî kaynaklar: Şeybânî’nin *el-Câmiü’s-Sagîr*’i, İmam Ebû Yûsuf’un *Kitâbü’l-Harâc*’ı, Alâüddin el-Haskefî’nin *ed-Dürrü’l-Muhtâr*’ı, Merginânî’nin *el-Hidâye’si*, Serahsî’nin *el-Mebsût*’ı, Kâsânî’nin *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i fi Tertîbi’s-Şerâ’i’si* ve Ebû’l-Berekât en-Nesefî’nin *Kenzü’d-Dekâik*’i gibi eserlerdir.

Şâfiî ve Hanbelî fikhî kaynaklar: Gazzâlî’nin *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*’i, Ebû Ubeyd b. Sellâm’ın *Kitâbü’l-Emvâl*’i ve İbn Kudâme’nin *el-Muğnî*’si gibidir.

⁵⁵ Fetâvâ kaynaklar: *el-Fetâvâ’l-Âlemgîriyye*, *Ahsanü’l-Fetâvâ*, *İmdâdü’l-Fetâvâ* ve *el-Fetâvâ’l-Giyâsiyye* gibi eserlerdir.

⁵⁶ Akaid kitaplar: Tahâvî’nin *el-Akâidetü’t-Tahâviyye’si*, Ebû Hafs en-Nesefî’nin *Akâidü’n-Nesefiyye’si*, Ebû Bekr Beyhakî’nin *Şu’abü’l-İmân*, el-Useymî et-Temîmî’nin *Şerhü’l-Akâidetü’l-Vâsıtiyye* ve ed-Dihlevî’nin *İzhârü’l-Hak* gibi kitaplardır.

⁵⁷ İbn Hişâm’ın *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin *Zâdü’l-Me’âd fi Hedyi Hayri’l-İbâd*’ı ve İbn Kesîr’in *el-Bidâye ve’n-Nihâye’si* gibi eserlerdir.

⁵⁸ Ebû Bekir er-Râzî’nin *Muhtârü’s-Sihâh*’ı, Firûzâbâdî’nin *el-Kâmûsü’l-Muhîd* ve Râgıb el-İsfahânî’nin *el-Müfredâtü fi Çarîb’l-Kur’ân*’ı gibi kaynaklardır.

⁵⁹ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 1/1-59-71.

⁶⁰ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 1/79.

⁶¹ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 1/80-87.

⁶² Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 1/77-78-123.

faziletinden,⁶³ nüzul sebeplerinden⁶⁴ ve sûrelerin arasındaki münasebetlerden⁶⁵ bahsederek tefsire devam etmiştir. Fakat âyetleri tefsir ederken daha detaylı bir şekilde yola çıktığı görülmektedir. İlk başta âyetin mealini,⁶⁶ peşinden “Hülâse-i tefsir” başlığı altında tefsir özeti⁶⁷ ve âyetler arasındaki münasebeti açıklamıştır.⁶⁸ Ara sıra sûrelerin başında olan hurûf-ı mukattaa âyetinin okunuşu, ihtilafları ve bu husustaki cumhurun tercih ettiği görüşü nakletmiştir.⁶⁹ Daha sonra âyetin nüzul sebeplerini,⁷⁰ faziletini⁷¹ ve âyette geçen kelimenin sözlük ve terim manalarını ele almıştır.⁷² Bazen de âyetin manasını güzelce izah etmek için Farsça,⁷³ Urduca⁷⁴ ve Arapça⁷⁵ şiiirlerden istifade etmiştir. Üstelik âyetin fikhî hükümlerini “Ma'ârif ve Mesâil” başlığı altında değerlendirmiş,⁷⁶ bazı âyetlerde “Bir Şüpheye Cevap” başlığı altında şüpheli soruları izah etmiş⁷⁷ ve önemli konuları ise “Fâide”⁷⁸ veya “Mesele”⁷⁹ başlıklarıyla detaylıca ele almıştır.

5.1. Rivâyet Yönü

Kur'ân'ın tefsirinde rivâyet⁸⁰ açıklaması, Kur'ân'a, Hz. Peygamber'in (s.a.) hadisine, sahâbeden intikal eden rivâyetlere ve tabiîn kuşağından aktarılan haberlere dayanan tefsir yönteminden ibaret olduğu ifade edilmiştir.⁸¹ Yani bu tefsir türü, metne doğrudan bağlı kalmayı esas alarak, vahyin ilk muhataplarının anlayış ve uygulamalarını merkeze almaktadır. Bu yaklaşım, tefsir geleneğinde önemli bir yere sahip ve özellikle ilk dönem tefsir literatüründe belirleyici bir yöntem olarak öne çıkmıştır.

Muhammed Şeffî'nin eserinde benimsediği bu rivâyet yöntemine dair örnekleri, aşağıda belirteceğimiz başlıklar çerçevesinde tasnif ederek bu doğrultuda bir değerlendirme yapmak daha isabetli olacaktır.

5.1.1. Âyetin Âyetle Tefsiri

Âyetin âyetle tefsir edilmesi, rivâyet tefsirleri kapsamında çok önem arz etmekte ve bazı âyetleri incelemek veya açıklamak için, bizzat Kur'ân'daki diğer âyetlere müracaat

⁶³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/77-123-124; 8/314-315; 9/259-344; 11/368; 13/389; 14/130-613-628-631-695.

⁶⁴ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/123; 14/342-389.

⁶⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/125; 3/7-8; 8/315-482; 10/403-404.

⁶⁶ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/87.

⁶⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/174-208-339.

⁶⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/174-208-209; 3/119-242-517; 4/40-61; 5/120-121; 13/143.

⁶⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/128-129; 3/8; 5/282; 6/430; 7/2-145-148; 8/482; 9/4; 10/90-162-256-343-403-472; X2/2-125-186-247-308-366; 13/175; 14/145.

⁷⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 2/370-483; 3/33-522; 4/53-71-85-536-537; 14/105-106.

⁷¹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/124; 2/370-371-483-484.

⁷² Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/127-426; 2/51; 4/58-97-249-257; 5/409; 6/298; 7/508; 10/33; 13/128-204-354; 14/359-391-685.

⁷³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/63-103-104; 2/6-12-17-47-345; 5/242-379-587; 6/51-59-61-116-230-442; 7/62-323; 10/5-41-65; 11/425; 14/617.

⁷⁴ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/109; 2/16; 6/290-492; 7/21-150; 10/150; 14/434-441.

⁷⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 2/17; 4/73; 11/325-427; 14/547-632.

⁷⁶ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/140-150-208-349.

⁷⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/146-202-334-366; 8/278; 13/590; 14/7.

⁷⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/290-296-300-334-339-343-373; 2/97-266; 3/491-520; 4/62-88; 8/277.

⁷⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/386; 3/271; 4/47.

⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Karagöz, “Tefsirde Rivâyet–Dirâyet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname* 5/2 (2004), 46-59; Arslan Karaoğlan, “Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayırımının Objektifliği Sorunsalı”, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (31 Temmuz 2023), 3-22.

⁸¹ Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015), 10.

edilerek yapılan tefsir çeşidinden sayılmıştır.⁸² Zira bir konuda kapalı şekilde zikredilen bir ifade veya mesele, diğer bir yerde şerh ve izah edilmiştir. Yine özet bir şekilde aktarılan bir kısma, diğer bir mevkide daha detaylı bir şekilde zikredilmiştir.⁸³ Rivâyet esaslı klasik tefsirlerde en çok rastlanabilecek olan bu yöntem, tarih boyunca tefsir çalışmalarının kahir ekseriyetinde göz ardı edilmeden uygulanan bir tefsir yöntemidir. Hatta bazı âlimler tarafından en sağlam tefsir "*ahsanü turuki't-tefsir*" yöntemi olarak da nitelenmiştir.⁸⁴

Muhammed Şeffî'nin de bahse konu olan tefsirinde âyetin âyetle tefsir edilmesine ve âyetlerin arasındaki ilişkilere özen gösterdiği aşikârdır. Bu yöntemle tefsirinden örnekler sunularak âyetlerin bir diğerini nasıl tefsir ettiği izah edilecektir.

1. Örnek:

Muhammed Şeffî bu metodla Fâtiha sûresinin 3. âyetini, Mü'min sûresinin 16.-17., Secde sûresinin 21., Kalem sûresinin 33. ve Mü'min sûresinin 58.-59. âyetleriyle tefsir etmiştir: "*Ceza (âhiretteki hesap) gününün sâhibidir.*"⁸⁵ Âyette zikredilen "*mâlik*" kelimesinin manası, "*bir şeyi elde edip onun istifadesine kâdir olmak*"⁸⁶ şeklindedir. Müfessir söz konusu âyette ilk olarak "*mâlik*" kelimesinin anlamını iki şekilde izah etmiştir:

Birincisi, "*Allah tüm mevcudatın ve her şeyin hakiki sahibi olan bir zattır ki onları yaratan, yükselten ve terbiye edendir.*"

İkincisi ise "*insanın mâlikiyetidir ki onun sahipliği bir şeyin başlangıcı ve intihası ile sınırlıdır.*"

Âyette "*ceza gününün tek sahibi Allah*" olduğuna, dünyada insana verilen imkânların lütuf ve hikmet gereği sınırlı, geçici ve emanet niteliğinde olduğuna işaret etmektedir. Mal, güç ve benzeri mülkiyetin geçici ve imtihan vesilesi olarak verilip, nihai sahibinin yalnızca Allah olduğu gerçeğiyle insanı sorumluluk bilincine yönlendirmektedir. Çünkü öyle bir gün gelecek ki her şeyin tek mâlikinin Allah olduğu konusunda uyarmaktadır.⁸⁷

Muhammed Şeffî yukarıdaki âyette geçen "*mâlik*" kelimesini,

"*O gün onlar ortaya çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hâkimiyeti altında tutan Allah'ındır. Bugün herkese kazandığının karşılığı verilir. Bugün asla zulüm yoktur. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir.*"⁸⁸ âyetiyle tefsir etmiştir.⁸⁹

"*يَوْمَ الدِّينِ*"⁹⁰ âyetinde zikredilen "*يَوْمَ الدِّينِ*" kavramı, (*ceza günü*) anlamına gelmektedir.⁹¹ Bundan dolayı dünyevî refah ve huzur içinde yaşamak, o kişinin haklı ve doğru olduğunun işareti değildir. Aynı şekilde bela ve musibetler ile sınanma, o şahsın kötü veya bedbaht olduğuna delili değildir. Bununla birlikte karşılaşılan bazı sınırlı sıkıntılar, yapılanların doğrudan karşılığı olmaktan ziyade, kişinin kendini gözden geçirmesine ve sorumluluk bilinci kazanmasına yönelik bir uyarı denilmiştir. Müfessir bu konuyu, "*Andolsun, dönsünler diye biz onlara (ahiretteki) en büyük azaptan önce (dünyadaki) yakın*

⁸² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 256.

⁸³ Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 198.

⁸⁴ Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, *Mukaddimetün fî Usûli't-Tefsir* (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1980), 39.

⁸⁵ el-Fâtiha 1/3.

⁸⁶ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîb'l-Kur'ân* (yy.: Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz, ty.), 2/611.

⁸⁷ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/96.

⁸⁸ el-Mü'min 40/16-17.

⁸⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/96-97.

⁹⁰ el-Fâtiha 1/3.

⁹¹ Râgıb, *el-Müfredât*, 1/233; 2/720.

azabı elbette tattıracağız."⁹² âyetiyle tefsir etmiştir.⁹³ Aynı şekilde konuyu, "İşte böyledir azap! Ahiret azabı ise elbette daha büyüktür; keşke bir bilselerdi!"⁹⁴ âyetiyle desteklemiştir.

Bu dünyadaki rahatlık ve sıkıntılar bazen sınav ve bazen de ikaz anlamı taşımaktadır. Zira bir kişinin azapta ve rahatta olmanın ölçüsü, onun sürekli ve ebedi olmasıyla mümkündür. Asıl mükâfat veya mücazat ise bilinen dünyadan sonraki âhirette gerçekleşmektedir. Kur'ân teriminde öbür âleme "kıyamet", "âhiret" ve "ceza günü" denilmiştir. Müfessir bu konuyu şu "Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz. Kıyamet günü mutlaka gelecektir, bunda hiç şüphe yoktur. Fakat insanların çoğu buna inanmazlar."⁹⁵ âyet ile tefsir etmiştir.⁹⁶ Bundan dolayı dünya hayatındaki nimet ve sıkıntılar geçici mahiyettedir. Asıl mükâfat ve ceza, âhirette ebedî olarak tecelli edecektir. Bu sebeple insanın ölçüsü, dünya odaklı sonuçlar değil âhiret merkezli olmalıdır.

2. Örnek:

"Göge burçlar yerleştiren, orada bir ışık kaynağı (güneş) ve aydınlatıcı bir ay yaratmanın şanı çok yücedir."⁹⁷

Muhammed Şeffî, âyeti kozmolojik bir soru çerçevesinde ele alarak yıldız ve gezegenlerin mahiyetine dair tartışmalara değinmiştir. Uzun süreli araştırmalara rağmen kesin sonuçlara ulaşamadığını, modern teknolojinin daha net veriler sağladığını belirtmiştir. Buna rağmen bu bilgilerin yaratılıştan çıkarılması gereken ibret ve hikmet bilincine dönüştürülmediğini vurgulamıştır.⁹⁸ Müfessir bu konuyu âyetler ile şu şekilde tefsir etmiş: "جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا" âyetin lafzının zahirinden anlaşıldığına göre "Burûç" gezegenlerinin gökyüzündeki menzildir. Zira "fi" kelimesi, zarf (içinde) anlamını taşımaktadır. Aynı anlam Nûh sûresinde de geçmektedir: "Görmediniz mi, Allah (c.c.) yedi göğü tabaka tabaka nasıl yaratmıştır? Onların içinde nasıl ayı, bir ışık, güneşi de bir kandil yapmıştır?"⁹⁹

Bu âyette geçen "fihinne" zamiri "semâvât" kelimesine dönüş yapmıştır. Dolayısıyla ay göklerin kendisinde değil belki de göklerin içinde olduğu anlamı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰ Muhammed Şeffî "semâvât" kelimesinde iki anlama dikkat edilmesini vurgulamıştır:

Birincisi, "semâ" lafzı. Kur'ân-ı Kerim'de 7 kattan oluşan ve kapılarında melekler bekleyen harika ve büyük bir yaratığı itlak edilmiştir.

İkincisi ise "semâ" lafzı yerden göge yükselen her şey için kullanılmış veya gök ve yer arasındaki boşluğu ifade etmiştir. Dolayısıyla müfessir, Furkân sûresinin 48. âyetinde "Biz gökten tertemiz su indirdik"¹⁰¹ ve diğer âyetlerdeki "semâ" lafzını, ikinci manaya hamletmiştir. Çünkü genel müşahedelere göre yağmurun bulutlardan indiği ve gökyüzünün yüksekliği ile hiç bir ilgisinin olmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan yağmurun bulutlardan indiğine dair Vâkıa sûresinin 69. âyetinde: "Siz mi onu buluttan indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz?"¹⁰² ve Nebe sûresinin 14. âyetinde: "yağmur yüklü

⁹² es-Secde 32/21.

⁹³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/95.

⁹⁴ el-Kalem 68/33.

⁹⁵ el-Mü'min, 40/58-59.

⁹⁶ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/95-96.

⁹⁷ el-Furkân 25/61.

⁹⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 10/51-52.

⁹⁹ Nûh 71/15-16.

¹⁰⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 10/52-53.

¹⁰¹ el-Furkân 25/47.

¹⁰² el-Vâkıa 56/69.

*yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.*¹⁰³ şeklinde beyan etmiştir.¹⁰⁴ Bu açıklamalara göre “semâ” lafzı gök ve yer arasındaki boşluğa da itlak edilmiştir.

Muhammed Şeffî, âyetin âyetle tefsir edilme yöntemine önem vermiş ve âyetlerin manasını Kur’ân’ın kendi bütünlüğü içinde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, hem metinler arası irtibatı güçlendirmekte hem de yorumun sağlam rivâyet temeline dayanmasını sağlamaktadır.

5.1.2. Âyetin Hadisle Tefsiri

Hiz. Muhammed’in (s.a.) bizzat vahyin iniş merkezi olması nedeniyle Kur’ân âyetlerini en iyi bilen kişi de doğal olarak kendisidir. Zira Allah, Hiz. Muhammed’e âyetleri indirmiş, manalarını öğretmiş ve Kur’ân’ı tebyîn ile kendisini görevlendirmiştir.¹⁰⁵ Hiz. Peygamber’in bu vazifeyi layıkıyla yerine getirebilmesi, Kur’ân’ı en derin biçimde anlamasına ve onunla amel etmesine bağlıdır. Âyetleri söz ve fiilleriyle açıklayan bizzat kendisi olduğundan sünnet, âyetlerin bilinmesinde ve açıklanmasında vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Zira âyetlerin âmm-hâs, mutlak-mukayyed ve nâsih-mensûh gibi durumların kapalılığını sünnet yoluyla peygamberin bizzat kendisi açıklamıştır.¹⁰⁶ Bu durum, Kur’ân’ın doğru biçimde anlaşılmasının peygamberî açıklamaya bağlı olduğunu ve hadisin âyetleri izah edici bir işlev taşıdığını göstermektedir. Zira Hiz. Peygamber’in söz ve fiillerinin vahye dayalı olması, onun beyanını tefsirde belirleyici kılmıştır. Bu yaklaşımı esas alan Muhammed Şeffî, âyetleri tefsir ederken sünnetle açıklama yöntemini benimsemiştir.¹⁰⁷

1. Örnek:

Muhammed Şeffî, Kur’ân âyetlerinin hadis rivâyetleri ışığında tefsir edilmesine dair ortaya koyduğu örnekleri genişleterek, bu yöntemin tefsir geleneğindeki yerini pekiştirmek üzere bir âyeti de şu şekilde tefsir etmiştir: *“Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları, kalplerini paslandırmıştır.”*¹⁰⁸ Bu âyetteki “رَانَ” kelimesi “رَيْن” kökünden iştikak edilerek “pas ve kir” anlamına gelmektedir. Yani onların günahlarının pası, kalplerine yansımıştır. Pasın bir demiri paslandırıp toprağa çevirdiği gibi işlenen günahın pası nedeniyle de bir insanın kalbindeki iyilik ve kötülük meselesini ayırt eden özelliği ortadan kaldırmaktadır.¹⁰⁹ Dolayısıyla bu âyette kalplerin paslanma kısmı, mücmel olarak kalmıştır. Ancak Hiz. Peygamber’in (s.a.) buyurduğu hadis ile bu kapalılık şu şekilde izah edilmiştir: *“Ebû Hüreyre’nin (ö. 58/678) rivâyetine göre, “İnanan bir kul günah işlediğinde, onun kalbine siyah bir nokta konulur. Eğer günah işleyen kul ondan vazgeçer de tövbe ederse ve kendi islahını düşünürse, kalbi eskisi gibi parlatılır. Şâyet tekrar tekrar günah işlemeye devam ederse, o siyah nokta gittikçe büyütülerek öyle bir duruma gelir ki o insanın bütün kalbini paslandırır.”* İşte Allah’ın *“Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları, kalplerini paslandırmıştır.”* âyetindeki “رَانَ” kelimesinden amaç budur.¹¹⁰

2. Örnek:

Muhammed Şeffî, hadisle tefsir edilen âyetlere dair bir diğer misali de şu şekilde getirmiştir:

¹⁰³ en-Nebe 78/14.

¹⁰⁴ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 10/53.

¹⁰⁵ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 2020.

¹⁰⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 260.

¹⁰⁷ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 8/44-45.

¹⁰⁸ el-Mutaffifin 83/14.

¹⁰⁹ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 14/428.

¹¹⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Mervezî, *Müsned Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavût (yy.: Müessesetü’l-Risâle, 2021), R. 7953, 13/334; Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 14/428.

"Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır."¹¹¹

Müfessir söz konusu âyette geçen "en güzel mükâfat ve daha fazlası" ifadesini izah ederken şu hadisi nakletmektedir: Suheyb b. Sinân'ın (ö. 38/659) rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) bu âyet hakkında şöyle demiştir:

"Cennet ehl-i cennete, cehennem eh-i cehenneme girdiklerinde, cennet ehline şöyle seslenecektir. Ey cennet halkı! Allah katında sizin için bir vaat vardır. O' bunu yerine getirmek istiyor. Onlar da soracaklar: O nedir? Bizim yüzlerimizi ak etmedi mi? bizi cennete sokmadı mı? Bizi cehennemden kurtarmadı mı? O zaman Allah, onlar ile kendisi arasındaki perdesini kaldıracak ve onlar da Rablerine bakacaklardır. Allah'a bakmayı kendilerine verilen her şeyden daha sevimli ve değerli bileceklerdir. İşte o âyette geçen fazladan maksat, bu şekilde bakmadır."¹¹² Görüldüğü gibi Hz. Muhammed (s.a.) söz konusu âyetlerde kritik nokta olan kısımları açıklayarak sahâbelerin doğru manayı anlamalarını sağlamıştır.

5.1.3. Sahâbe Görüşüyle Tefsiri

Hz. Muhammed'in (s.a.) vefatından sonra âyetlerin tefsir edilme görevi, sahâbeye intikal etmiştir. Hz. Muhammed'in eğitim ve öğretiminden geçen sahâbe, vahiy sürecini canlı yaşamış olmaları ve dillerinin de Arapça olması bakımından Kur'ân'ın tefsiri onlar için pek zor olmadığı söylenebilir. Zira sahabeler, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken, Kur'ân'ın dil ilkelerini dikkate almışlar, nüzûl sebebini gözetmişler ve Allah Rasûlü'nün beyanatını dikkate almışlardır. Bunun yanı sıra kendi içtihatlarıyla da Kur'ân âyetlerini açıklamışlardır.¹¹³

Bu bakımdan sahâbe görüşleri, Kur'ân âyetlerinin tefsirine ve açıklamasına yönelik sünnetin getirdiği açıklamalardan sonra en çok başvurulan görüşler arasında yer aldığı için müfessir de eserinde sahâbe yorumlarına aşağıda zikredilecek şekilde ele almıştır.

1. Örnek:

"Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin."¹¹⁴ Muhammed Şeffî, Kur'ân âyetlerini sahâbe görüşleri ışığında yorumlama yaklaşımını sürdürürken, bu yöntemin tefsir geleneğindeki önemini ortaya koymak amacıyla bu âyeti şu şekilde tefsir etmektedir

Hz. İbn Abbâs'a (ö. 68/687-88) göre "حُلُقٍ عَظِيمٍ" den maksat yüce din-i İslam'dır. Zira Allah nezdinde hiçbir din, din-î İslam'dan daha kıymetli ve sevimli değildir.¹¹⁵

Hz. Âişe (ö. 58/678) validemiz de âyetle ilgili şöyle buyurmuştur: Hz. Peygamber'in ahlaki, "Kur'ân'ın kendisiydi." Yani Hz. Peygamber'in kendisi Kur'ân'ın insanlara getirdiği mesajın ve ahlakın canlı bir örneği.¹¹⁶

Hz. Hüseyin (ö. 61/680) konuyla ilgili şöyle ifade etmiştir:

¹¹¹ Yûnus 10/26.

¹¹² İbn Ebû Âsım Ahmed b. Amr Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1980), R. 472, 1/205; Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 6/469.

¹¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 3-262; Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 6-205.

¹¹⁴ el-Kalem 68/4.

¹¹⁵ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Dimaşkî, *Fethü'l-Bârî li İbn Receb*, thk. Mahmud b. Şa'bân İbn Abdılmaksûd (Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Gurbâ el-Eseriyye, 1996), 1/101; Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 14/158.

¹¹⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ezdî, *Sünen Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavût (yy.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlimiyye, 2009), 2/502; Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 14/158.

خُلُقٍ عَظِيمٍ”den amaç, “Âdâbu’l-Kur’ân’dır Yani Kur’ân-ı Kerim’in indirdiği güzel davranışlardır.”

Zikrettiğimiz tüm görüşler netice olarak aynıdır. Çünkü Allah Hz. Peygamber’in (s.a.) pür-nûr vücudunda bütün güzel davranışları en yüksek biçimde toplamıştır.¹¹⁷ Zira Hz. Ebû Hüreyre’den gelen şu rivâyet: “Ben güzel ahlak-ı mükemmelleştirmek için gönderildim.”¹¹⁸ söz konusu görüşü desteklemektedir.

2. Örnek:

Muhammed Şeffî, Kur’ân âyetlerini sahâbe görüşü doğrultusunda tefsir ederken bir başka âyeti de şu şekilde açıklamaktadır: “Ey Muhammed! Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor.”¹¹⁹

Müfessir Hz. Âişe’den gelen rivâyete dayanarak söz konusu âyeti şöyle tefsir etmiştir:

“Sa’d b. Hişâm şöyle demiştir: Ey Mü’minlerin Annesi, Allah Rasûlü gece namazını nasıl kılar? diye sordum. O da sen Müzzemmil sûresini okumuyor musun? dedi. Ben de evet dedim. Hz. Âişe, Allah söz konusu sûrenin başında gece namazını farz kıldı. Bu emir üzerine Resulullah ve sahâbeleri gece boyunca namaz kıldılar hatta ayakları şişene kadar devam ettiler. Ardından Allah bu farzı 12 ay süreyle erteledi ve sonra da bu sûrenin sonunda Allah, gece namazının farz olmadığını, artık gönüllü bir ibadet olarak kaldığını bildirdi.”¹²⁰ Yani gece namazı ilk başta her inanan için farz kılınmıştı ve bir müddet sonra farzlığı kaldırılıp nafil olarak belirlenmiştir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.) hayatının sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

5.1.4. Tabiûn Yorumlarıyla Tefsiri

Tabiûn nesli, sahâbeden devraldıkları dinî mirası titizlikle koruyarak Kur’ân ve sünnetin özgünlüğünü muhafaza etmeye çalışmışlardır. Genişleyen İslam coğrafyasında artan Müslümanlara Allah’ın kitabını öğretmek ve ilahî hükümleri açıklamak amacıyla tefsir çalışmalarına hız vermişlerdir. Bu dönemin en belirgin özelliği ise sahâbenin Kur’ân tefsirine dair rivâyetlerini derlemeye özen göstermeleri ve uydurma İsrâiliyât bilgilerin tefsire sızmasını engellemeye çaba göstermişlerdir. Tefsirde izledikleri yöntemde ise Kur’ân ve sünneti temel almış, sahâbe görüşlerinden yararlanarak kendi ilmî bakış açılarını da tefsir konusunda ortaya koymuşlardır.¹²¹

Muhammed Şeffî, tefsirinde sahâbe yorumlarıyla sınırlı kalmamıştır. Tabiûn müfessirlerinin rivâyet ve te’villerine de geniş yer vererek bu görüşleri tefsir anlayışının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımına örnek teşkil etmesi bakımından aşağıdaki görüş dikkat çekmektedir:

1. Örnek:

“Şüphesiz siz, içinizden cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, “Aşağılık maymunlar olun” demiştik.”¹²²

¹¹⁷ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ud b. Muhammed Begavî el-Ferrâ, *Şerhü’s-Sünne*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: el-Mektebû’l-İslamî, 1983), R. 3663, 13/234; Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 14/158.

¹¹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik Bezzâr el-Basrî, *Müsnedü’l-Bezzâr*, thk. Mahfurrahmâm Zeynullah (Medîne-i Münevvere: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 2009), R. 8949, 15/364; Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 14/158.

¹¹⁹ el-Müzzemmil 73/20.

¹²⁰ Ebû Abdürrahmân Nesâî Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Abdulmunim Şelbî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), R. 1296, 2/112; Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 14/251.

¹²¹ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 207-208.

¹²² el-Bakara 2/65-66.

Hız. Katâde (ö. 117/735) zikrettiğimiz âyetle alakalı buyurmuştur:

*"Allah'ın emrine karşı gelen Yahudilerin gençleri maymun şekline ve yaşlıları ise domuz gibi hilkat bozukluğuna uğramışlardı. Maymun ve domuza dönüştürülen asiler kendi akrabalarını tanıyorlardı ve onların yanına gelerek ağlıyorlardı."*¹²³

Bu âyette Allah'ın emrine asilik eden Yahudilerin maymun olduğu belirtilmiştir. Ancak müfessir Hız. Katâde'nin yorumuyla Yahudilerin gençleri ve yaşlıları farklı şekilde mesh edildikleriyle alakalı bilgi aktararak âyeti tefsir etmiştir.

2. Örnek:

Muhammed Şeffî'nin eserinde tâbiîn âlimlerinin görüşlerine atıfta bulunduğuna dair şu örnek aktarılabilir: *"İşte ahiret yurdu. Biz, onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılarız. Sonuç, Allah'a (c.c.) karşı gelmekten sakınanlarıdır."*¹²⁴

Bu âyette ahiret gününde felah ve kurtuluş sadece yeryüzünde büyüklük taslamayan ve fesat çıkarmayan kimselere özel kılınmıştır. Süfyân Sevrî'ye (ö. 161/778) göre söz konusu âyette "عُلُوًّا" kelimesi, (kibirden ibarettir yani bir kişinin büyüklük taslayarak diğer insanları hor gözle bakıp, küçümsemesidir.) "فَسَادًا" kelimesi ise (insanlara haksızca zulmetmekten ibarettir.)¹²⁵ Müfessir söz konusu âyette geçen kelimeleri tâbiîlere mensup olan Süfyân Sevrî'nin görüşüyle tefsir etmiştir.

Muhammed Şeffî, tâbiîn yorumlarını yalnızca tarihî bir aktarım olarak değil, tefsirin ilmî temellerini besleyen güvenilir bir kaynak olarak görmüştür. Bu görüşleri hem tefsir geleneğinin sürekliliğini sağlamak hem de âyetlerin farklı anlam boyutlarını ortaya koymak amacıyla kullanmıştır.

5.2. Dirâyet Yönü

Dirâyet¹²⁶ tefsiri, sadece rivâyetlere dayanmakla yetinmeyip çeşitli ilim dallarından faydalanarak yapılan tefsir türüdür. Bu yöntemde, öncelikle rivâyet tefsirinin kaynaklarına başvurulmalı, bağlayıcı rivâyetler kabul edilmeli ve diğer bilgiler ise akıl süzgecinden geçirilerek değerlendirilmelidir. Dolayısıyla müfessirlerin güvenilir bilgi bulmadığı takdirde diğer ilimlerden yararlanarak içtihatla bulunmalıdır. Bu nedenle dirâyet tefsiri yapacak kişinin hem rivâyet kaynaklarını hem de nasları âyet ve hadisin ruhuna yakışan bir şekilde yorumlayabilecek te'vil yeteneğine sahip olması gerekmektedir.¹²⁷

Ma'ârifü'l-Kur'ân'da dirâyet yöntemine dayalı yorumların mahiyetini ortaya koymak amacıyla müfessirin kelâmî meselelere, işârî yorumlara, İsrâilî rivâyetlere ve ahkâm âyetlerine yönelik yaklaşımı, aşağıda belirtilen başlıklar çerçevesinde analiz edilecektir.

5.2.1. Kelâm Konulu Âyetlerin Tefsiri

Muhammed Şeffî, kelâmî meseleleri bütünüyle terk etmemiş, zaman zaman bu konulara da yer vermiştir. Ancak tefsir ettiği âyet, kelâmcılar arasında yoğun tartışmalara konu olmuşsa, gereksiz ve uzatılmış tartışmalardan kaçınarak âyetin anlamını özlü bir

¹²³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/312.

¹²⁴ el-Kasas 28/83.

¹²⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 10/335.

¹²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Karaoğlan, "Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımı", 3-22; Karagöz, "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımı", 46-59.

¹²⁷ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 212.

şekilde açıklamıştır.¹²⁸ Bazen de selef-i sâlih'ten konu ile ilgili görüşler naklederek akışını bozmadan bir sonraki âyetin tefsirine geçmiştir.¹²⁹ Konuyla alakalı örnekler aşağıda zikredilecek şekilde kısaca ifade edilmiştir.

1. Örnek:

Aşağıdaki kelâmî âyet, müfessirin belirlediği analiz yaklaşımı doğrultusunda değerlendirilmiştir:

*“Biz ölüp toprak olduktan sonra mı (dirilecekmışiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür! Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır.”*¹³⁰

Müşrik ve kâfirler, ölümden sonra dirilişi inkâr ettikleri için Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği hükümleri reddetmişlerdir. Onlara göre insan öldükten sonra bedeni toprağa karışmakta, zerrelere su ve rüzgârla dünyanın dört bir yanına dağılmaktadır. Bu dağılmış parçaların kıyamette toplanarak kime ait olduğunun ayırt edilerek yeniden bir araya getirilmesinin kimin kudretiyle mümkün olacağı sorusu, şeklinde Hz. Peygamber'i (s.a.) inkâr etmişlerdir.

Muhammed Şeffî, Kur'ân-ı Kerim'in söz konusu şüpheli soruya şöyle cevap verdiğini aktarmıştır: *“Müşrikler bu şüpheye, Allah'ın gayr-ı mahdud ve sonsuz ilmini, kendi mahdud ilmine ve basiretine kıyas etmiştir.”* Zira Allah konu ile ilgili şöyle buyurmuştur: *“Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır.”*¹³¹

Allah'ın ilmi sınırsız olup insanın ölümünden sonra organlarının hangisinin toprağa karıştığını ve dünyanın hangi köşesine dağıldığını kuşatır. Dilediğinde bu dağılmış organları birleştirip hayat verme kudretine sahiptir. Nitekim insanın cismi hayatta iken de farklı yerlerden gelen unsurlarla tamamlanmaktadır. Yaratılış, hayat ve ölüm süreçlerinin tamamı Levh-i mahfûzda¹³² Allah katında mevcuttur.¹³³

2. Örnek:

Muhammed Şeffî, itikadî âyet örneğiyle ilgili rivâyet temelli yaklaşımını aşağıdaki biçimde ele almıştır: *“Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”*¹³⁴

İnsan, Allah'ı görebilir mi? Bu soruyla alakalı ehl-i sünnet ve'l Cemaat ulemâsının görüşü, bu dünyada hiçbir beşer Hak Teâlâ'nın zatını göremeyecektir. Zira Hz. Mûsâ, (a.s.) Hak Teâlâ'dan şöyle bir istekte bulunmuştu: *“رَبِّ ارْنِي”* *“Rabbim! Bana (kendini) göster.”*¹³⁵ Yüce Allah da cevap olarak *“لَنْ تَرِنِي”* *“Beni (dünyada) katiyen göremezsin.”*¹³⁶ Dolayısıyla Hz. Mûsâ'ya böyle bir cevap verildiğine göre, bu dünyada ne cin ne de insan hiç kimse Allah'ı görme kudretine sahip değildir. Ancak sahih hadislere göre ahirette Hak Teâlâ'nın cemalini görme nimeti mü'minlere nasip olacaktır.

¹²⁸ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/218.

¹²⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 9/7.

¹³⁰ Kâf 50/3.

¹³¹ Kâf 50/4.

¹³² Yusuf Şevki Yavuz, “Levh-i mahfûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/151.

¹³³ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 13/179-180.

¹³⁴ el-En'âm 6/103.

¹³⁵ el-A'râf 7/143.

¹³⁶ el-A'râf 7/143.

Bu konuyu destekleyen Kıyâmet sûresinin 23. âyetinde şöyle buyrulmaktadır: “Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlayarak Rablerine bakarlar.”¹³⁷ Elbette kâfir ve münkir insanlar kıyamet gününde ceza olarak Hak Teâlâ'nın cemalini görmeyi hak etmeyeceklerdir. Zira Mutaffifin sûresinin 15. âyetinde konu ile ilgili şöyle buyrulmaktadır: “Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.”¹³⁸

Ahiret gününde Müslümanlar için çeşitli yerlerde Allah (c.c.) ile görüşme fırsatı olacaktır. Aynı şekilde mahşer gününde ve cennete hatta cennet ehline verilen nimetler arasında, en kıymetli olan nimet, Hak Teâlâ'nın cemalini görmektir.¹³⁹

Kelâmî muhtevalı âyetleri ele alırken Muhammed Şeffî, gereksiz tekrar ve ayrıntıdan kaçınarak âyetin anlamını özlü ve açık biçimde ortaya koymuştur. Yer yer selef-i sâlih ve diğer âlimlerin görüşlerine değinerek yorumunu derinleştirmiş, böylece tefsirin akışını bozmadan bir sonraki âyetin açıklamasına geçmiştir.

5.2.2. İşârî Muhtevalı Âyetlerin Tefsiri

İşârî tefsir, Kur'ân'ın âyetlerini zahirde görünen anlamlarının dışında, sülûk ehline bazı işaretlere dayanarak gizlice keşifte bulunan yorumlardan ibarettir denilmiştir. Bu yorumlar ile âyetlerin zahiri anlamları arasında bir uyum kurulması mümkündür.¹⁴⁰ Bu alanda özellikle tasavvuf ehli yoğun çalışmalar yapmış, âyetlerin işârî manalarını ortaya koyarak tefsir ilmini zenginleştirmişlerdir. Kur'ân'ın kelimelerinin ve cümlelerinin derinliklerine inilerek çeşitli hikmetler keşfetmeye gayret etmişler ve bunun tefsir anlayışındaki önemine vurgu yapmışlardır. Ancak bilinmelidir ki işârî tefsir faaliyeti de ölçsüz ve kâidesiz değildir.¹⁴¹

Bu bağlamda, Muhammed Şeffî'nin ilgili âyetler üzerinde yaptığı işârî tefsirleri aşağıda zikredilecek örnekler üzerinden değerlendirilebilir:

1. Örnek:

Muhammed Şeffî'nin işârî yorumlarına şu âyet üzerinden örnek vermek mümkündür: “Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'ân) geldi.”¹⁴²

Bu âyette insan ve insanlığa verilen nimetler arasında en büyüğünün Kur'ân olduğu ve ona uyulduğu zaman insanların gerçekten insan vasfına haiz olacağı ve yeryüzünün de huzur yuvasına dönüşeceği belirtilmiştir.

Muhammed Şeffî bu âyette Kur'ân'la ilgili geçen vasıflarla alakalı bazı tasavvufi yorumlarda bulunmuştur:

“مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ”: Âyetin bu bölümüne göre insanın, zahirine yakışmayan vasıflardan uzak durarak Kur'ân'ın öğüdüyle görünüşünü şeriat'a uygun hâle getirmesi ve ahiret bilinciyle Hak Teâlâ'nın huzuruna yönelmesi gerekmektedir. Kur'ân, belagat yönüyle baştan sona etkili bir mev'iza niteliği taşımaktadır.

“شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ”: Âyette geçen “sudur” kelimesi “sadr”ın çoğulu olup göğüsler anlamına gelmekte, burada kalp kastedilmektedir. Buna göre Kur'ân'a uyulduğunda

¹³⁷ el-Kıyâmet 75/22-23.

¹³⁸ el-Mutaffifin 83/15.

¹³⁹ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 5/154-155.

¹⁴⁰ Nûruddîn Itr, *Ulûmü'l-Kur'ânı'l-Kerim* (Dimaşk: Mektebetü's-Sabâh, 1996), 97; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 212.

¹⁴¹ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 212.

¹⁴² Yûnus 10/57.

kalpteki kin, kötü zan ve kıskançlık gibi batınî ve ruhsal hastalıklara ve insanın iç dünyasındaki olumsuz eğilimlere şifa sunulmaktadır.

“هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ”: Âyette, ilâhî hidâyetle aydınlanarak hak yola yönelmek ve Kur’ân’dan faydalanarak eksikleri gidermek vurgulanmaktadır. Bu yönüyle Kur’ân, insanı hakikate sevk etmektedir. Kâinattaki düzen ve insanın kendi varlığındaki açık deliller üzerinden tefekküre çağırarak hem kendini hem de yaratıcısını idrak etmesini hedeflemektedir.¹⁴³

2. Örnek:

Muhammed Şeffî‘ işârî tefsir ile ilgili bir diğer örneği şu âyette ele almıştır:

*“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının, O’na yaklaşımaya vesile arayın ve O’nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.”*¹⁴⁴

Müfessir, bahse konu olan âyetle ilgili Kâdî Senâullâh Pânîpetî’den şöyle nakilde bulunmuştur: *“Sevgi ve ilginin vesile “الْوَسِيلَةَ” lafzının anlamına dâhil edilmesi, vesîlenin derece ve mertebesinde ilave bir anlam getirerek, onun da Allah’ı, Hz. Peygamber’i (s.a.) ve Hz. Peygamber’in sünnetine tabi olanları sevmekle mümkün olacağına işaret etmektedir.”*¹⁴⁵ Çünkü âyette şöyle buyrulmuştur: *“Bana uyun ki, Allah da sizi sevsin.”*¹⁴⁶ Dolayısıyla her kim ibadette, alışverişte, ahlakta, sosyal ilişkilerde ve bütün hayatıyla ilgili faaliyetlerinde Hz. Muhammed’in sünnetine uydukça, o oranda Allah’ın muhabbetini kazanmış olacaktır. Böylece Hz. Peygamber’e her haliyle uymuş bir insan, Allah nezdinde de sevilmiş bir kul olacaktır.

Muhammed Şeffî‘nin tasavvufî yönüne rağmen tefsirinde işârî yorumlara temkinli yaklaşarak zâhirî anlamı esas almıştır. Söz konusu yorumları ana anlamı destekleyen sınırlı ve tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirmiştir.

5.2.3. İsrâiliyat Konulu Âyetlerin Tefsiri

İsrâiliyat, “İsrâiliyye” kelimesinin çoğul kelimesi olarak “Yahudilikten nakledilen asılsız haberler” anlamındadır.¹⁴⁷ Ancak tefsir ilminde ise Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslam kültürüne, özellikle âyetlerin tefsirine giren ve İslamî olmayan bilgi ve anlatıları ifade etmektedir. Bu tür rivâyetler, özellikle tefsir kaynaklarımızda oldukça geniş bir biçimde yer almıştır. İsrâiliyat arasında yararlı olan bilgiler bulunduğu gibi, hiçbir yararı olmayan hatta zararlı olan içerikler de mevcut olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁸

Konuya daha detaylı girmeden müfessirin İsrâiliyat ile ilgili kullandığı tefsir açıklamaları şu şekilde ele alınabilir:

1. Örnek:

Muhammed Şeffî‘nin İsrâiliyat konusundaki tefsir anlayışı aşağıda zikredilecek örnek üzerinden değerlendirilebilir.

Bazı insanların Allah’a devamlı ibadet etmemesinin iki nedeni var denilmiştir. Birincisi, taptığı şeyi kendi konumuna ve derecesine karşı küçük gördüğü için ona tapmaktan uzaklaşır. İkincisi ise inandığı zata ibadet etmek ister ama tembellik gereği hemen yorgun ve takatsiz olarak dinlenmeye ve uyumaya ihtiyaç duyar. Bunlara binaen

¹⁴³ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 6/484-486.

¹⁴⁴ el-Mâide 5/35.

¹⁴⁵ Muhammed Şeffî, *Ma’ârifü’l-Kur’ân*, 4/390-391.

¹⁴⁶ Âl-i İmrân 3/31.

¹⁴⁷ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 211.

¹⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 274; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 211.

zikredilecek bu âyette söz konusu iki vasfın meleklerde olmadığı beyan edilmiştir: “Hiç ara vermeksizin gece gündüz tesbih ederler.”¹⁴⁹

Muhammed Şeffî söz konusu âyetin tefsirinde şu diyalogu getirmiştir: Abdullah b. Hâris (ö. 84/703), Kâ'b el-Ahbâr'a (ö. 32/652-53) “Meleklerin Allah'a tesbih ve zikir etmekten başka bir işi var mı? Başka işleri varsa, devamlı tesbih ederken diğer işlerine nasıl yetiştiriyorlar?” şeklinde sormuştur. Kâ'b el-Ahbâr ise, “Ey kuzenim! Bir işle meşgul olman yahut bir görevi yerine getirirken, seni nasıl nefes almaktan alıkoymuyorsa melekler için de tesbih ve zikir aynı mahiyettedir. Zira onların tesbih ve zikirleri, bizim dünya işlerini sürdürürken göz kapaklarımızı açıp kapamamızın işlerimize engel teşkil etmemesi gibidir. Başka bir deyişle, zikir ve tesbih onların varoluşsal bir eylemi, âdeta ruhlarının teneffüsü hükmündedir.” şeklinde cevaplamıştır.¹⁵⁰

2. Örnek:

Muhammed Şeffî, bazı yerlerde âyetlerin tefsiri için İsrâiliyata hiç yaklaşmamıştır. Çünkü müfessir, genel olarak Kur'ân ve sünnetin müphem bıraktığı şeyleri İsrâiliyat ile tefsir etmemiştir. Örneğin Bakara sûresinin 35. âyetinde geçen “şecerete” kelimesini özel bir ağaç olarak çevirmiştir. “Şu özel ağaca yaklaşmayın, yoksa zâlimlerden olursunuz.”¹⁵¹

Âyette söz konusu olan özel ağaca yaklaşmayın denilmiştir. Hakikatte ise o ağacın meyvesini yemeyin demektir. Kur'ân'da bunun hangi ağaç olduğu belirtilmemiştir. Aynı şekilde sahih bir hadiste de hangi ağaç olduğu izah edilmemiştir. Bazı müfessirler buğday ve bazı diğeri ise üzüm veya incir demişlerdir. Ancak Muhammed Şeffî ise Kur'ân ve sünnet tarafından müphem bırakılan konuların İsrâilî haberler ile tefsir edilmesine gerek olmadığını belirtmiştir.¹⁵²

Netice itibarıyla Muhammed Şeffî, tefsirinde İsrâilî rivâyetlere temkinli yaklaşmış ve bunları merkezi bir unsur hâline getirmemiştir. Kur'ân ve sahih hadislerle çelişmeyen bazı rivâyetleri aktarmakla birlikte, bunların dinî delil niteliği taşımadığını açıkça belirtmiştir. Çelişkili veya aklî bakımdan problemlili olanları ise reddetmiş ya da zikretmekten kaçınmıştır.

5.2.4. Fıkîhî İçerikli Âyetlerin Tefsiri

Fıkîh ile ilgili tefsir, âyetlerdeki ahkâm âyetlerini esas alarak bu âyetlerden dinî hükümlerin nasıl çıkarılacağını ele alan bir tefsir türüdür. Derinlikli kavrayış ve titiz yorum gerektiren bu yaklaşım, farklı görüşlerin karşılaştırılmasına imkân tanıyarak icthadî çeşitliliği ortaya çıkarmıştır. Kur'ân ve sünnet merkezli bu süreç, yeni meseleler karşısında farklı yorum ve hükümlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵³

Bu kısımda Muhammed Şeffî'nin ilgili âyeti nasıl yorumladığı ve bu suça ilişkin hükümleri hangi yönleriyle ele aldığı hakkında kısaca bilgi aktarılacaktır:

“Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”¹⁵⁴

¹⁴⁹ el-Enbiyâ 21/20.

¹⁵⁰ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 9/169.

¹⁵¹ el-Bakara 2/35.

¹⁵² Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 1/242.

¹⁵³ Detaylı bilgi için bkz. İtr, *Ulûmi'l-Kur'ân*, 103; Kur'ân'ın anlaşılmasında hangi hususların farklı yorumlara sebep olduğuna dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 25-422.

¹⁵⁴ el-Mâide 5/33.

Söz konusu âyette Allah ve Resûlü ile savaşıma ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarma, cümlenin amacı nedir? Hangi suçlular bu âyetin hükmüne dâhildir? Ayrıca bu âyette mühârabenin nisbeti Allah ve Resûlü'ne verilmiştir. Oysaki yol kesenler insanlar ile mühârabe mi etmektedir?

Muhammed Şeffî bu sorulara şöyle cevap verilmesinin gerektiğini ifade etmiştir: *“Mühârabe, emniyet ve huzurun ortadan kaldırılmasını ifade eden bir kavram olup, bireysel suçlardan ziyade silahlı grupların çete halinde katl ve yağma yoluyla toplum düzenini bozmasıyla ortaya çıkan bir suç türüdür.”* Âyette mühârabenin Allah (c.c.) ve Resûlü'ne nispet edilmesi, bu fiilin bireylere değil ilahî düzen ve toplumsal nizama yönelmiş bir saldırı olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede toplum güvenliğini ortadan kaldıran, devlete silahlı ve örgütlü biçimde başkaldıran gruplar ile yol kesme, yağma, tecavüz ve haksız yere adam öldürme gibi düzen bozucu eylemler, Allah (c.c.) ve Resûlü'ne karşı işlenmiş mühârabe kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁵⁵

Yol kesme âyetinden bilindiği üzere bu suçu işleyen kişilere dört çeşit ceza verilir:

“أَنْ يَمْتَلُوا” : Yol kesenler, İslam ülkesinde yaşayan kişilerin malını çalmaksızın sadece katl eylemini gerçekleştirmeleri hâlinde öldürülürler.

“يُصَلُّوا” : Yol kesenler, İslam ülkesinde yaşayan kişilerin hem malını çalar hem de öldürme fiilini işledikleri zaman, öldürerek idam edilirler.

“تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ” : Yol kesenler, İslam ülkesinde yaşayan insanları öldürmeksizin sadece malını çalarlarsa, elleri ve ayakları çapraz şekilde kesilir.

“يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ” : Yol kesenler, İslam ülkesindeki insanların malını çalmadan ve canına kıymadan yakalanırlarsa, toplumda korku yarattıkları için o bölgeden sürgün edilirler.

*“Ancak onları ele geçirmenizden önce tövbe edenler bunun dışındadırlar. Artık Allah'ın çok bağışlayıcı, çok merhamet edici olduğunu bilin.”*¹⁵⁶

Bu âyette yol kesme suçunun had cezasının hükmüne bir istisna getirilmektedir. Eğer yol kesme eylemiyle meşgul olan kişiler, güç ve kuvvetleri olmasına rağmen devlet tarafından yakalanmadan önce samimi bir tövbe ile bu işten vazgeçerlerse, söz konusu had cezasının hükmü, onlar hakkında uygulanmayacaktır.¹⁵⁷

Muhammed Şeffî'ye göre yol kesme suçu, hem toplumsal güvenliği hem de kamu düzenini tehdit eden en ağır cürümlerden biridir. Bu nedenle had cezası, sadece cezalandırma amacıyla değil, aynı zamanda toplumda caydırıcılığı ve adaletin tesisini sağlamak için öngörülmüştür.

Sonuç

20. yüzyılda Güney Asya'da teşekkül eden tefsir literatürü, klasik miras ile modern ilmî birikim arasında kurulan metodolojik denge bakımından dikkat çekici örnekler ortaya koymuştur. Bu bağlamda Müfti Muhammed Şeffî'nin *Ma'ârifü'l-Kur'ân* isimli tefsiri, rivâyet ve dirâyet unsurlarını birlikte işletme biçimiyle öne çıkmaktadır. Eser genel itibarıyla dirâyet ağırlıklı bir karakter arz etmekle birlikte, rivâyet malzemesinden yoğun ve işlevsel biçimde istifade ettiği bilinmektedir.

Muhammed Şeffî'nin âyetleri, Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirmesi; hadis, sahâbe ve tâbiîn rivâyetleri ile sebep-i nüzûl bilgilerine yer verilmesi ve yer yer şiir

¹⁵⁵ Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 4/380-381.

¹⁵⁶ el-Mâide 5/34.

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Şeffî, *Ma'ârifü'l-Kur'ân*, 4/383-385.

ve aklî delillerle desteklenmesi, klasik tefsir geleneğiyle güçlü bir metodolojik irtibat kurduğu aşikârdır. Ayrıca söz konusu tefsirde sarf ve nahiv bilgilerine de yer verilmiş, i'râp çeşitleri ve mana zenginliklerine temas eden detaylı bilgi verilmemiştir. Eserin en dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri de müfessirin garip kelimeleri açıklarken sözlük anlamlarından ziyade, okuyucunun kolayca kavrayabilmesi için kavramlarla izah etmeyi tercih etmesidir. Eserde fikhî meselelerin "Mes'ele", "Fasıl", "Fâide" ve "İzâletü'l-şüphe" gibi başlıklar altında sistematik biçimde ele alınması ve ahkâm âyetlerinin tefsirinde mezhep imamlarının görüşlerine de yer verilmesi, tefsirin öğretici ve düzenli yapısını pekiştirmektedir. Bununla birlikte İsrâilî rivâyetlerden kaçınılması, tartışmalı konuların sınırlandırılması ve kıraat ile kelâm meselelerine sınırlı ölçüde temas edilmesi, eserin ihtiyatlı ve ölçülü bir metodolojiye dayandığını ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ın farklı ülkelerde geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenmesinin temel nedenleri arasında, eserin sade ve akıcı bir üsluba sahip olması, her okuyucunun ilmî kapasitesine göre ondan istifade edebilmesi ve fikhî meselelere dair kapsamlı açıklamalar içermesidir. En önemlisi ise Muhammed Şeffî'nin hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde derin bir vukûfiyetini tefsirine yansıtmasıdır. Zira "kalpten çıkan sözün kalbe tesir edeceği" yönündeki ifade, onun ilmî ve manevî derinliğini yansıtan en veciz tespittir. Sonuç olarak bu araştırmanın, Hint Alt Kitası'nda yetişen Muhammed Şeffî Diyobendî ve benzeri müfessirlerin tefsir mirasına dair çalışmalara yeni bir perspektif kazandırması ümit edilmektedir.

Atıf Bilgisi:	Azizishchi, Mohammad Esmail- Pazarbaşı, Erdoğan. "Ma'ârifü'l-Kur'ân'da Rivâyet ve Dirâyet Uygulamaları". <i>Mersin İlahiyat Dergisi</i> 3 (2026), 60-83.
Geliş Tarihi:	22.02.2026
Kabul Tarihi:	31.03.2026
Değerlendirme:	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Yazar Katkıları:	MEA %50 – EP %50.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – intihal.net
Etik Bildirim:	mersinilahiyatdergisi@mersin.edu.tr
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynakça

- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed, el-Ferrâ. *Şerhü's-Sünne*. thk. Şuayb Arnavût. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, el-Basrî. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfurrahmâm Zeynullah. Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Birişik, Abdülhamit. *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Muhammed Şefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/573. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- Çelik, Ömer. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015.
- Çinyûtî, Müştâk Ahmed. *İşâriyyetü Ma'ârifî'l-Kur'ân*. Karaçi: Mektebetü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2008.
- Dımaşkî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Fethü'l-Bârî li İbn Receb*. thk. Mahmud b. Şa'bân İbn Abdılmaksûd. Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Gurbâ el-Eseriyye, 1996.
- Ekber Şâh, Muhammed Buhârî. *Müftî-i A'zam Pâkistân key Meşhur Hülefâ ve Telâmizehü*. Karaçi: Maktebet-ü Dârülulûm-i Karaçi, 1431.
- Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavût. yy.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlimiyye, 2009.
- Hamdânî, Hâmed Eşref. *Müfti Muhammed Şefî Şâ'iren Arabiyyen*. Karaçi: Câmi'a Pancâp, ty.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm. *Mukaddimetün fî Usûli't-Tefsir*. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1980.
- Itr, Nûruddîn. *Ulûmü'l-Kur'ânî'l-Kerim*. Dımaşk: Mektebetü's-Sabâh, 1996.
- Karagöz, Mustafa. "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti". *Bilimname* 5/2 (2004), 46-59.
- Karaoğlan, Arslan. "Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayırımının Objektifliği Sorunsalı". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (31 Temmuz 2023), 3-22.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Türkî. Lübnan-Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Küreyşî, Sûfî Muhammed İkbâl. *Mesâilü Ma'ârifî'l-Kur'ân*. Karaçi: Mektebet-ü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2005.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavût. yy.: Müessesetü'l-Risâle, 2021.
- Muhammed Nedîm. "el-Cânibu'l-Hadîsî fî Ma'ârifü'l-Kur'ân li-Müftî Muhammed Şefî". *Câmiatü'l-Âlemi'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Din: İslamâbâd, Yüksek Lisans*, 2011.
- Muhammed Şefî Diyobendî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Takî Osmanî. Karaçi: İdârâtu'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, 1418.
- Muhammed Şefî Diyobendî. *el-İzdiyâdü's-Senî 'ale'l-Yâni'î'l-Cenî*. thk. Muhammed Said Hüseyinî. Lübnân Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018.
- Muhammed Şefî Diyobendî. *İmdâdü'l-Müftiyyîn*. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2001.
- Muhammed Şefî Diyobendî. *Ma'ârifü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Mübarek. Peşâver Mahalle-i Cangî Kissa Hânî: Tâc Kitâbkhâne, 1984.

- Muhammed Şeffî Diyobendî. *Ma'ârifü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Yusuf Hüseyinpûr. İran: İntişârat-ı Şeyhü'l-İslam Ahmet Câm, 1987.
- Müddessir Ahmed. "Müftî Muhammed Şeffî ki Dînî ve Millî Hîdmât". Pencap: Pencap Üniversitesi, Doktora, 1993.
- Nedvî, Muhammed Zeyd Müzâhirî. *Dîn ve Şeria't key Bünyâdîn oar Fikhî Usul ve Zâbete*. Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2015.
- Nedvî, Muhammed Zeyd Müzâhirî. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2016.
- Nedvî, Muhammed Zeyd Müzâhirî. *Tuhfatü'l-Müftî*. Diyobend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdürrahmân, Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdulmunim Şelbî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Osmanî, Muhammed Refî'. *Fetâvâ-yı Dârülulûm-i Karaçi-İmdâdü's-Sâilîn*. Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif Karaçi, 2010.
- Osmânî, Muhammed Refî'. *Hayât-ı Müftî-i A'zam*. Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif, 2005.
- Osmanî, Muhammed Takî. *Meyrey Vâlid-Meyrey Şeyh*. Karaçi: Mektebetü Ma'ârifü'l-Kur'ân, 2009.
- Özcan, Azmi. "Dârülulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/553-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- QOWMIPEDIA. "মাওলানা মুহুউদ্দিনি খান রহ. এর বর্ণাঢ্য জীবন (Mevlana Muhiuddin Han'in Renkli Hayati)". *QOWMIPEDIA* (blog). Erişim 18 Şubat 2026. <https://www.qowmipedia.com>
- QOWMIPEDIA. "মাওলানা মুহুউদ্দিনি খান রহ. এর বর্ণাঢ্য জীবন (Mevlana Muhiuddin Han'in Vefati)". *QOWMIPEDIA* (blog). Erişim 18 Şubat 2026. <https://www.qowmipedia.com>
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi Ğarîb'l-Kur'ân*. yy.: Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz, ty.
- Rahman, Mizanur. "An Evaluation of The Translations of The Holy Qur'an in Bengali in the Bangladesh Period". *CenRaPS Journal of Social Sciences* 4/1 (03 Nisan 2022), 18-39. <https://doi.org/10.46291/cenraps.v4i1.76>
- Rânâ, Habîbullah Han. "Müftî Muhammed Şeffî Bi Haysiyyet-i Müfessir". Câmia Pencâb: İdâre-i Ulûm-i İslâmiyye, Yüksek Lisans, 1983.
- Rızvî, Seyyid Mahbub. *Tarih-i Dârülulûm-i Diyobend*. Yüpî: İdâre-i İhtimâm Dârülulûm-i Diyobend, 1992.
- Sait Ahmed b. Qâdî Han. *el-Cânübü'l-Fikhî fi Tefsiri Ma'ârifü'l-Kur'ân*. İslamâbâd: Uluslararası İslâmî Üniversite, Yüksek Lisans, 2009.
- Semîulhak b. Abdüddeyyân. "Cühûdü'l-Müftî Muhammed Şeffî el-'Osmânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim". Câmîatü'l-Âlemi'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Din: İslamâbâd, Yüksek Lisans, 1990.
- Şeybânî, İbn Ebû Âsım Ahmed b. Amr. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsırüddîn Elbânî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1980.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Levh-i Mahfûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.